

De beeldsnijder die nooit bestond

Meester van Elsloo

De naam Meester van Elsloo viel bijna tachtig jaar geleden voor het eerst. Sindsdien is er een waar leger aan houten sculpturen aan hem toegeschreven. Maar heeft hij dat écht allemaal gemaakt?

TEKST: FREDERIK F. BARENS

Eigenlijk zou voor dit artikel slechts één regel voldoende zijn geweest, en wel deze: 'Over de Meester van Elsloo is niets bekend'.

Maar in het Bonnefantenmuseum loopt momenteel een tentoonstelling over hem, er moet dus wel degelijk een speurtocht naar van Elsloo zijn ondernomen. Niet alleen in Nederland, ook in België en Duitsland heeft men veel over het tot nu toe aan hem toegeschreven oeuvre achterhaald. Helaas, over de man zelf weet men nog steeds niets. Wat nu vaststaat is dat er rond 1500 in het Maas-Rijngebied enkele anonieme beeldsnijders werkzaam moeten zijn geweest waaronder die zogenaamde Meester van Elsloo.

Een klein dorp aan de Maas

Heeft er ooit gedurende de late middeleeuwen in Elsloo een beeldsnijder gewoond die zijn naam aan dit dorp ontleende? Dat is onwaarschijnlijk, want het was toen niet veel meer dan een verzameling woonhuizen en boerderijen, rond een in 1459 op een hoog punt gebouwde kerk. Een beeldsnijder die brood op de plank wilde zien en zijn vak verstonde, zal vanwege de opdrachten alrijds als woon- en werkplaats eerder voor een stad gekozen hebben dan voor een gehucht op 17 km ten noorden van Maastricht.

Waarom dan die naam Meester van Elsloo? Die is in 1940 bedacht door een toenmalige student kunstgeschiedenis, J.J.M. Timmers (1907-1996). Later is hij professor en directeur van het Bonnefantenmuseum geworden. Die student trof in de Sint-Augustinuskerk in Elsloo een gepolychromeerde houten sculptuur aan die hem intrigeerde en een Anna te Drieën voorstelde - een afbeelding van het kind Jezus met zijn moeder Maria en zijn grootmoeder Anna. Die Anna - het kerkvolk beschouwde haar als een heilige en een voorspreker bij haar kleinzoon - werd in de vijftiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden en het Rijnland fel

vereerd. Vandaar dat er in die streken in menige kerk een Anna te Drieën te vinden was.

Geen signatuur

De Anna te Drieën in Elsloo bevatte geen signatuur. Eigenlijk logisch, want behalve Jan van Steffeswert (voor 1465 - na 1531) in Maastricht, van wie men veertien werken kent, signeerde destijds verder geen enkele beeldsnijder in het Maas- en Rijngebied zijn werk. Sedert kort worden er enkele namen aan bepaalde werken gekoppeld, maar het overgrote deel van deze artisans verdwenen naamloos in de mist van het verleden. Zij beschouwden zich zuiver als ambachtslieden, die eenvoudig in opdracht werkten. Het begrip kunstenaar, in de zin die wij daar tegenwoordig aan geven, was nauwelijks bekend.

Wel keken de meesten van die beeldsnijders vanzelfsprekend naar elkaars werk. Ook de opdrachtgevers, voornamelijk bestaande uit de kerkelijke overheden, hadden wat betreft de uitbeelding van heiligen min of meer vaste regels waaraan alles moest voldoen. Vandaar dat veel van de ongesigneerde beelden die rond 1500 in het Maas- en Rijngebied ontstonden, qua stijl en werkwijze een zekere relatie met elkaar vertoonden.

Hoewel er weliswaar sprake was van kleine individuele verschillen, waren de overeenkomsten niet weg te cijferen. En staande voor de Anna te Drieën in de kerk van Elsloo, herinnerde die student J.J.M. Timmers zich, dat hij nog tenminste vier andere sculpturen kende met details die hier enigszins op leken. Die zouden, zo dacht hij, wel

linkerpagina

Na het zien van deze Anna te Drieën bedacht J.J.M. Timmers de naam Meester van Elsloo. Hij trof de sculptuur aan op een altaar in de rechter zijbeuk van de Sint-Augustinuskerk van Elsloo. De gepolychromeerde eikenhouten beeldengroep is 129 cm hoog.

© Bonnefantenmuseum Maastricht.

De huidige kunsthistoricus kan niet meer zonder een wetenschappelijke analyse.



onder

Een andere Anna te Drieën zag J.J.M. Timmers destijds in de in 1963-1964 vervangen oude Sint-Catharin kerk van Montfort. Hij schreef in 1940 in zijn artikel dat er in de behandeling van de Jezus- en de Mariafiguur overeenkomsten waren met de beeldengroep in de kerk van Elsloo. De 15 cm hoge eikenhouten sculptuur in Montfort heeft een beschildering uit de neogotische periode. ● Nonnenfanenmuseum Maastricht.

rechts

Detail van Anna te Drieën,
● Rijksmuseum Amsterdam.

eens afkomstig kunnen zijn van één atelier, geleid door een meester met een aantal leerlingen.

Maar, omdat hij met geen mogelijkheid kon bedenken wie die meester dan wel kon zijn, verzon hij ter plekke een noodnaam: de Meester van Elsloo.

Ruim tweehonderd werken

Gelukkig bleek het achterhalen van de herkomst van die Anna te Drieën niet al te moeilijk te zijn. De oude kerk van Elsloo was in de eerste helft van de 19e eeuw zo bouwvallig geworden dat er in de jaren 1848/49 een nieuwe verrees. Voor de aankleding van die kerk, waarin ook altaren en kerkmeubilair van elders werd opgenomen, schafte men zich uit de te koop aangeboden overvloedige in-



ventaris van de Onze Lieve Vrouwe Munsterkerk te Roermond een Anna te Drieën aan.

Nu heeft die Munsterkerk de respectabele leeftijd van meer dan achthonderd jaar en dus overwogen enkele kunsthistorici al een poos geleden dat het beeld daar best vanaf de 16e eeuw kon hebben gestaan. De Meester van Elsloo zou dan mogelijk zelfs uit die stad afkomstig kunnen zijn, want Roermond bleekde destijds in OpperGelre een centrale plaats, waar veel ambachtslieden werkzaam waren. Voor de goede orde: het hertogdom Gelre telde toen vier kwartieren, te weten dat van Zutphen, Arnhem, Nijmegen en een zogenaamd overkwartier, dat wegens zijn hogere ligging ook OpperGelre werd genoemd. Die kunsthistorici dachten aanvankelijk dat aan hun opinie kracht werd bijgezet toen er in 1984 in de archieven van Roermond inderdaad een naam van een beeldsnijder opdook. Hij heette Johan van Oel (of Ool). Helaas bleek het ook niet veel meer dan een naam te zijn. Over zijn werk werd totaal niets vermeld, zodat hij verder maar weer in dat archief ter ruste is gelegd. Maar kunsthistorici, vooral in een niet eens zo ver verleden, maakten zich nog wel eens schuldig aan twijfelachtige toeschrijvingen. Op basis van een stijlanalyse werd dan een vermoeden tot zekerheid verheven. Zo waren er, sedert dat artikel van Timmers uit 1940, aan het begin van deze eeuw maar liefst tweehonderd sculpturen waaraan inmiddels het etiket Meester van Elsloo hing.

Nieuw onderzoek

Voor wie nuchter nadenkt moet een tweehonderdtal werken fel overdreven klinken. Naast het verlies aan kerkschatten dat de iconoclastische vernielingen in de loop der tijden hebben teweeggebracht, liet de werkwijze van een laatmiddeleeuwse beeldsnijder een dergelijk gigantisch oeuvre niet toe. De



vervaardiging van een al dan niet gepolychromeerde sculptuur duurde behoorlijk lang. De meeste in het Maas- en Rijngebied werkende beeldsnijders hadden een klein atelier met hooguit een of twee leerlingen. Zo'n productie van tweehonderd sculpturen kon door één werkplaats dan ook nooit gehaald worden. Sronden die ruim tweehonderd aan de Meester van Elsloo toegeschreven sculpturen oorspronkelijk alleen in kerken en kloosters, tegenwoordig bevindt zich een aantal daarvan in een museale omgeving. Gelukkig behoren er ook nog vele tot de kerkelijke schatten in het Nederlandse Limburg en het aangrenzende Duitse gebied. ● Ook in het Belgische Limburg kan men er een niet gering aantal aantreffen. In verband met dat laatste heeft het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) te Brussel in 2010-2011 meer dan zeventig aan de Meester van Elsloo toegeschreven beelden uitvoerig onderzocht. Behalve dat men daarbij naar stilistische kenmerken heeft gekeken, spitsste men zich toen ook toe op materiaal-technisch onderzoek.

Veelzeggende sporen

Wat vroeger nooit, maar tegenwoordig wél gedaan wordt, is een dendrochronologisch houtonderzoek. Het groeiproces van bomen is afhankelijk van de weersomstandigheden. In een droge zomer ontwikkelt een boom zich anders dan tijdens de vochtiger perioden. Dit is achteraf te zien aan het patroon van de jaarringen. Aan de hand van de afbeeldingen met stamdoorsnedes in een dendrochronologische atlas, was het mogelijk het gebruikte hout van een sculptuur tot op het jaar nauwkeurig te dateren. Bovendien stelde men vast dat al het onderzochte eikenhout afkomstig moest zijn uit de Maas- of Rijnstreek. Er werden twee beelden aangetroffen uit hetzelfde jaar, maar verder was het totaalbeeld zo divers, dat veel in een uiteenlopende tijdsperiode en in diverse ateliers moet zijn ontstaan.

● Ook heeft men gekeken naar werkbanksporen. De beeldsnijders gebruikten destijds een langwerpige rafel, met aan de beide korte zijden een verstelbaar uitsteeksel, waartussen het in wording zijnde beeld werd vastgeklemd. Dat is bijvoorbeeld te zien op een houtsnede uit Augsburg uit 1479 en op een misericoorde van het koorgestoelte in de Sint-Salvatorcathedraal in Brugge.

Veel houten beelden werden gepolychromeerd. De beschildering werd aangebracht over een witte krijtlaag en daarna werd het geheel op veel plaatsen met bladgoud bedekt. ● Ook hier heeft men weer, naar aanleiding van het onderzoek van de gebruikte pigmenten, een grote diversiteit aan materiaal en in het verleden daarvan, aan vlakken kunnen vaststellen. Vaak ook werd het bladgoud extra bewerkt door het te ciseleren. De aldus aangebrachte patronen bleken zo uiteenlopend te zijn, dat aan meerdere specialisten en dus aan diverse



ateliers moest worden gedacht. ● Verigens waren er ook kleine ateliers, waar die drie vaardigheden, het snijden, het beschilderen en het vergulden, door één vakman werden verricht.

Een gemeenschappelijk etiket

Het onderzoek van het KIK dat in Maastricht als voorbereiding van deze tentoonstelling is gedaan, bevestigt dat er met zekerheid kan worden gezegd dat de zogeheten Meester van Elsloo nooit heeft bestaan. Wel was er rond 1500 in het Maas- en Rijngebied een aantal beeldsnijders werkzaam, die - getuige het niveau van hun werk - elkaar kennelijk niet al te veel concurrentie hebben aangedaan. ● Omdat ze, op een enkele uitzondering na, destijds voor de anonimiteit kozen, zullen ze zich waarschijnlijk niet in hun grafomdraaien, omdat ze sedert 1940 onder één noemer de kunstgeschiedenis zijn ingegaan.

Deze eikenhouten Annate Drieën werd in 1874 door het Amsterdamse Rijksmuseum aangekocht, nog niet als een werk van de Meester van Elsloo, want die naam werd pas in 1940 bedacht. Toch is het vrijwel zeker van dezelfde makers als de beeldengroep in Elsloo. ● De houding van het kind Jezus en zijn krullend haar zijn nagenoeg identiek. Het museum dateert het op circa 1520. De beeldengroep is 82,5 cm hoog. ● Rijksmuseum Amsterdam.

Meer weten

Bezoeken
 'Meester van Elsloo,
 Van eenling naar verzameling'
 Bonnefantenmuseum
 Maastricht
www.bonnefanten.nl
 22.02 t/m 16.06